

Lucyna Agnieszka Jankowiak

Instytut Sławistyki PAN Warszawa

Hasło LUTER w słownikach Bartłomieja z Bydgoszczy 1532 i 1544¹

1. Słowniki Bartłomieja z Bydgoszczy²

Bernardyn Bartłomiej z Bydgoszczy urodził się ok. 1475 roku w Bydgoszczy, zmarł w Poznaniu 22 listopada 1548 roku. Jego łacińsko-polskie słowniki z 1532 i 1544 roku to największe (nie tylko rękopiśmienne) zbiory polskiej leksyki pierwszej połowy XVI wieku. Należy podkreślić, że są to przede wszystkim dzieła łacińsko-łacińskie (słowniki-encyklopedie) z dopisanymi (w różnej liczbie i nie do wszystkich wyrazów łacińskich³) polskimi odpowiednikami.

Leksykon z 1532 roku (dalej: S), pt. *Vocabularius ex Calepino, Breuiloquo et Mamotrecto recollectus*, to rękopis liczący 257 kart i gromadzący 4276 wyrazów polskich – ekwiwalentów 4488 haseł łacińskich.

Na drugi słownik (dalej: R) składają się zapiski na marginesach XV-wiecznego wydania łacińskiego leksykonu pt. *Vocabularius breuiloquus*, Argentine 1488, autorstwa Jana Reuchlina⁴. Na ponad 600 stronach druku Bartłomiej umieścił polskie odpowiedniki ponad 11 tysięcy haseł łacińskich.

Dla obu słowników Bartłomieja podstawowym źródłem było wspomniane już dzieło Reuchlina. Prawdopodobnie dla obu wersji był to ten sam egzem-

1 NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI. Publikacja finansowana w ramach programu MNiSW pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2018. Grant (nr 030/NPRH2/H11/81/2012) pt. *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy – wersja polsko-łacińska*.

2 Szczegółowe informacje na temat słowników Bartłomieja i najnowsza bibliografia – zob. Jankowiak 2017a; 2017b.

3 Na przykład w słowniku z 1532 roku na ok. 22 tysiące haseł łacińskich tylko 20% ma polskie odpowiedniki.

4 Słownik z 1544 roku dostępny jest w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej.

plarz. Na jego wzór słowniki zakonnik mają budowę trzyczęściową. Pierwsza część gromadzi hasła rzeczownikowe i przymiotnikowe (*nomina*), druga – czasownikowe (*verba*), a trzecia – hasła nieodmienne (*indeclinabilia*). Do obu zbiorów leksykologicznych Bartłomieja dołączył też różnej długości słowniczkę z leksyką specjalną.

Rękopiśmienne leksykony Bartłomieja nie były przeznaczone do druku. Służyły m.in. jako podręczniki w klasztorным studium filozoficznym w Bydgoszczy oraz jako encyklopedie wiedzy o ówczesnym świecie, zbiory wiadomości z różnych dziedzin, np. medycyny. Stąd dzieła te gromadzą nie tylko podstawowe, lecz także specjalistyczne słownictwo (np. terminologię prawniczą, filozoficzną, teologiczną).

1.1. Datowanie słowników Bartłomieja

Oba leksykony Bartłomieja są dokładnie datowane. W pierwszym słowniku datę 1532 zakonnik umieścił w łacińskim wierszyku, który jednocześnie jest jego krótkim życiorysem:

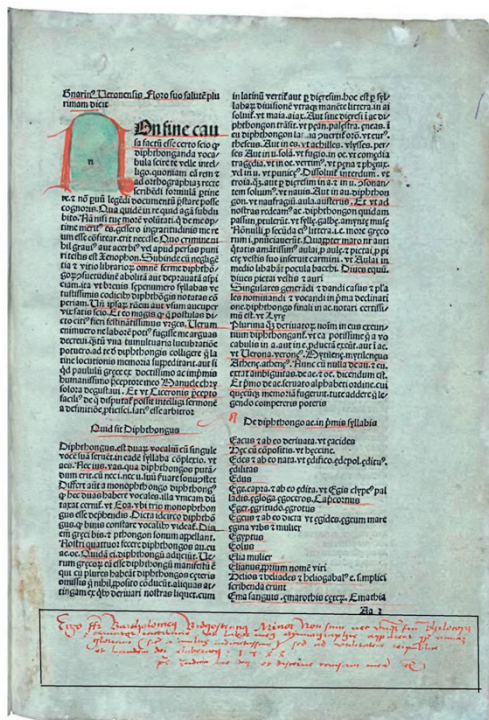
Bidgostia natus, Stanislaus est baptisatus,
 Ordinem translatus, Bartoslaus est nominatus.
Anno milleno quingent[esimo] tricesimo secundo [wyróż. – L.A.J.]
 Manens Bidgostia, o cum diligencia pia
 Hic libellus gratus per ipsum est scriptitatus⁵.

W drugim słowniku datę 1544 Bartłomieja zapisał w dwóch miejscach:

a) na marginesie na początku druku Reuchlina (k. a2) obok notatki, w której zapewnia, że nigdy nie trudził się dla próżnej chwały (jak go o to wielu posądza), lecz pracował dla pożytku Rzeczypospolitej i dla chwały Bożej [Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 15] (zob. il. 1 i fragment w ramce):

Ego frater Bartholomeus Bidgostianus Minor non sum nec unquam fui philopopus, id est amator iactantiae, ut labor meus miniographiae appareat propter vanam gloriam – sicut a multis iudicatus sum – sed ad utilitatem Reipublicae et laudem Dei laboratus sum **1544** [wyróż. – L.A.J.].

5 Tłumaczenie [za: Szymańska 1980: 331]: „Rodem z Bydgoszczy, ze chrztu Stanisław / Stanawszy w zakonie – nazwany Bartosław / Będący w Bydgoszczy, z jakąż pilnością / W tysięcznym pięćsetnym trzydziestym i drugim / Roku ten słownik tak cenny napisał!”.

Il. 1. Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 roku, k. a2

b) w notatce zamieszczonej po zakończeniu pierwszej części wokabularza, w której informuje, że wszystkie dopiski czerwonym piśmem zapisał brat Bartłomiej z Bydgoszczy, minorityta [Kwilecka, Popowska-Taborska 1977: 14]:

Explicit miniographia, id est scriptura cum minio seu cinnaberi elaborata per fratrem Bartholomeum Bydgosianum Minorem – 1544 [wyróż. – L.A.J.].

2. Hasło LUTER w leksykonach Bartłomieja z Bydgoszczy

2.1. Zapisy

Istotną informacją jest to, że hasło LUTER Bartłomiej odnotował w obu słownikach⁶. Chociaż zakonnik często powtarzał (nawet kilkakrotnie) w leksykonie z 1544 roku hasło polskie ze słownika z 1532 roku, np. *Bog*, to nie jest wyjątkiem sytuacja, gdy wyraz polski notował tylko w jednym z dzieł, np. w *S – duchowny* w znaczeniu ‘kapłan, ksiądz’; w *R – bogomowny* ‘teolog’.

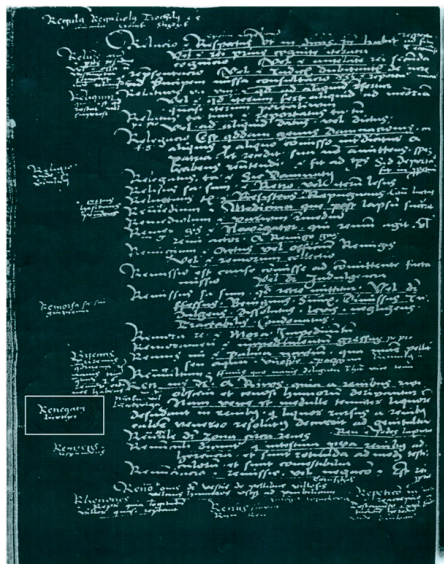
6 Por. też opracowanie tego hasła w nowej edycji słowników Bartłomieja z Bydgoszczy [Kędelska, Kwilecka, Łuczak 2003: 141].

W swoich leksykonach Bartłomiej zarejestrował hasło LUTER jako wyraz pospolity trzy razy: raz w S i dwa razy w R. Grafia tego hasła w obu słownikach jest różna. W S jest zapis: *Lyvther*. W R hasło LUTER zapisane jest dwukrotnie tak samo: *Luther*, mimo że zapisy te znalazły się w znacznej odległości od siebie.

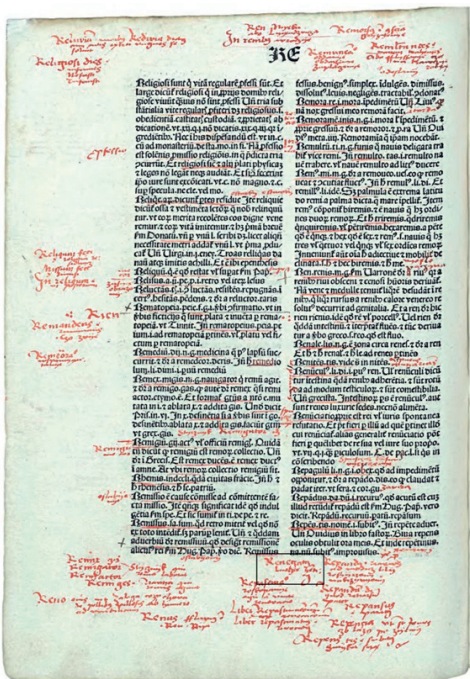
Te różnice w grafii wynikają oczywiście z etapu rozwoju polskiej ortografii. Nie są również zaskakujące na tle innych zapisów Bartłomieja, te same bowiem wyrazy zapisywał on różnie nawet w obrębie tego samego słownika, np. hasło SZATA w S: *Shatha, Shata, Szhata, szata*; w R: *Shatha, Shata*. Zdarza się, że nawet na tej samej karcie obok siebie zapisuje różnie ten sam wyraz polski, np.: WICHER w R: *vycher, Vicher*.

2.2. Lokalizacja hasła a jego datacja

W pierwszym słowniku hasło LUTER Bartłomiej odnotował w części pierwszej, czyli gromadzącej rzeczowniki i przymiotniki, na lewym marginesie karty 130v wraz z odpowiednikiem łacińskim *renegatus*. Dokładny zapis: „Renegatus Lyvther” (zob. il. 2 i zaznaczony w ramce zapis). Bartłomiej wpisał to hasło na karcie z wyżej wymienionymi częściami mowy na literę R. Umieścił je na wspomnianym lewym marginesie na wysokości, gdzie w głównym ciągu haseł znajdują się łacińskie wyrazy: *Ren* ‘nazwa rzeki’, *Renale* ‘obszar wokół Renu’ oraz *Renunculi*, łacińskie hasło nienotowane w SłacP, o niustalonym bliżej znaczeniu, prawdopodobnie są to ‘kanaliki w nerce’.

Il. 2. Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 roku, k. 130v

Il. 3. Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 roku, k. R C₆ v

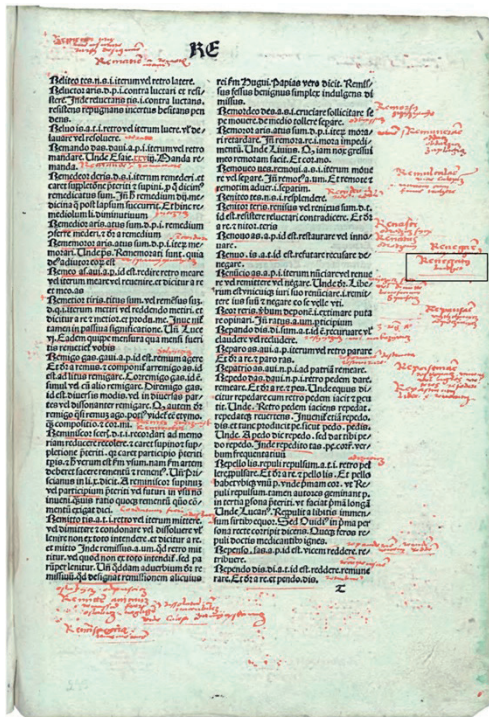
Kolejne dwa poświadczenia hasła LUTER znalazły się w drugim ze słowników. Pierwszy zapis znajduje się w części pierwszej wokabularza wśród haseł rzeczownikowych i przymiotnikowych na literę R, na dolnym marginesie karty R C₆ v (zob. il. 3 i zaznaczony zapis w ramce). Obok polskiego wyrazu LUTER są dwa łacińskie wyrazy: *renegatus* i *hereticus*. Dokładnie zapis wygląda tak: „Renegatus Luther hereticus”. Bartłomiej wpisał ten ciąg wyrazów na marginesie druku, bo w wokabularzu Reuchlina nie było łacińskiego hasła *renegatus*.

Trzeba dodać, że XV-wieczny słownik Reuchlina ma wydrukowane łacińskie hasło *hereticus* (w części pierwszej) oznaczające (w skrócie) ‘odstępce od wiary’, ale Bartłomiej, chociaż – jak miał w zwyczaju przy niektórych hasłach – opatrzył je licznymi czerwonymi podkreśleniami, to nie umieścił ani obok niego, ani na marginesach karty żadnego polskiego odpowiednika. Łacińskie hasło *hereticus* Bartłomiej powtórzył więc pod literą R, dopisując je do łacińskiego hasła *renegatus* i jego polskiego odpowiednika LUTER. Pokazuje to metodę pracy zakonnika nad słownikiem. Zapewne czytając hasło *hereticus* w druku Reuchlina, nie miał on żadnych konkretnych skojarzeń, ograniczył się więc do czerwonych podkreśleń ciekawszych wyrazów łacińskich z definicji hasła. Dopiero kiedy doszedł do haseł na literę R, pod wpływem skojarzenia

z *renegatus*, które to hasło musiał dodać do druku Reuchlina, umieścił polski wyraz LUTER z dodatkowym synonimem łacińskim *hereticus*. Inne wyjaśnienie tego swoistego „opuszczenia” polskiego odpowiednika przy łacińskim słowie *hereticus* może być takie, że zapis spod litery *R* jest prawdopodobnie bardzo późnym dopiskiem Bartłomieja.

Kolejne z poświadczeń hasła LUTER w słowniku z 1544 roku znalazło się w części drugiej na karcie gromadzącej łacińskie czasowniki na literę *R*. Bartłomiej zapis „Renegatus Luther” (zob. il. 4) umieścił na prawym marginesie karty *R T₁* obok łacińskiego hasła *renego,-are*, co według SłacP znaczy ‘odrzucać, wypierać się (wiary)’.

Jak widać, w obu słownikach zakonnika wyraz LUTER nie znalazł się obok łacińskiego hasła będącego w ciągu haseł tekstu głównego. Zarówno w leksykonie z 1532 roku, jak i w słowniku z 1544 roku wyraz polski został zapisany na marginesach tekstu głównego wraz z odpowiednikiem łacińskim (lub odpowiednikami łacińskimi).

Il. 4. Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 roku, k. *R T₁*

Tak szczegółowy opis lokalizacji hasła LUTER w słownikach Bartłomieja był konieczny, by dokładnie określić datę zwłaszcza najwcześniejszego zarejestrowania tego leksemu przez zakonnik. Na początku wspomniałam, że oba dzieła Bartłomieja są dokładnie datowane na 1532 i 1544 rok. Daty te bowiem zakonnik zapisał w swych pracach. Trzeba jednak tę informację uściślić.

Jeśli chodzi o pierwszy słownik, jak ustaliły Irena Kwilecka i Hanna Popowska-Taborska [1977: 31–32], data 1532 (umieszczona w łacińskim wierszyku) odnosi się do zakończenia prac Bartłomieja nie nad całym leksykonem, ale jedynie nad jego zasadniczą częścią. Słownik ten bowiem zakonnik tworzył etapami:

I etap – powstanie głównie słownika łacińsko-łacińskiego, czyli hasła i definicje zakonnik podawał po łacinie, czasem dodając – między łacińskimi objaśnieniami – polską glosę. Tekst ten Bartłomiej zapisywał w jednej kolumnie o szerokości ok. 11 cm i wysokości ok. 16 cm, stąd po zewnętrznej stronie kolumny oraz w jej dolnej i górnej części tworzyły się szerokie marginesy. Takich „pierwotnych” stron nie zachowało się wiele (np. k. 177v).

II etap – dopisywanie polskich ekwiwalentów do niektórych wyrazów łacińskich. Ze względu na to, że główna kolumna była już zapełniona, Bartłomiej polskie leksemy wpisywał drobnym pismem nad wyrazami łacińskimi lub z lewej strony hasła, a czasami – po objaśnieniach w wolnym miejscu przy niezapisanych do końca wierszach (każde bowiem hasło w kolumnie głównej zaczynało się od nowej linii). Z czasem materiał z nowych źródeł (hasła łacińskie z objaśnieniami i polskimi odpowiednikami), na który nie było już miejsca pod właściwymi literami alfabetu w kolumnie głównej, zakonnik notował na szerokich marginesach, drobnym pismem, tworząc dodatkowe wąskie kolumny oplatające tekst pierwotny (np. k. 34).

III etap – Bartłomiej na brzegach marginesów dopisywał nieraz już tylko samo hasło łacińskie (bez objaśnień) z polskim odpowiednikiem (polskimi odpowiednikami). Dla tak zapełnionych stron jedynym zewnętrznym sygnałem, gdzie się zaczyna objaśniany nowy wyraz, był zapis hasła na czerwono.

Do niektórych fragmentów słownika zakonnik wracał nawet kilkakrotnie, gubiąc się we własnych dopiskach, o czym świadczy fakt, że na jednej karcie w różnych miejscach powtarza dwa razy (lub więcej) to samo hasło. Na przykład hasło SKŁONNOŚĆ na karcie 108v [por. Kędelska, Kwilecka, Łuczak 2012: 119].

Wiadomo, że Bartłomiej pierwszy słownik – z datą 1532 – uzupełniał jeszcze do lat 40. XVI wieku, o czym świadczą wspomniane liczne dopiski łacińskie i polskie na marginesach, ewentualnie między wierszami. Takiej metody pracy Bartłomieja dowodzą np. hasła przejmowane z *Dictionarium*...

Franciszka Mymera z wydania z 1541 roku (dalej: Mym41), zwłaszcza bohemizmy nieobecne w pierwszym wydaniu słownika Mymera z roku 1528 (dalej: Mym28) [Kędelska 1989: 35], np.:

Mym41: *dzielnik* ‘robotnik’ – Mym28: *najemnik*

Mym41: *korbel* ‘naczynie do picia’ – Mym28: *rogaty kufel*

Mym41: *na piędzi mąż* ‘karzeł’ – Mym28: *karzeł*.

Do najpóźniejszych dopisków Bartłomieja należy prawdopodobnie prezentowany zapis z karty 130v: „Renegatus Lyvther”. Czyli najwcześniejsze poświadczenie hasła LUTER jako wyrazu pospolitego w pierwszym ze słowników Bartłomieja datować można dopiero na okres między (po roku) 1532 a 1543/1544, kiedy to powstawał drugi leksykon zakonnika na marginesach druku Reuchlina.

Z kolei dwa zapisy hasła LUTER w dziele z 1544 roku, którego sposób powstawania trudny jest do odtworzenia, datować można na lata 40. XVI wieku. Zapisy te jednak nie mogą być późniejsze niż z 1548 roku, kiedy zakonnik umiera. W związku ze sposobem pracy Bartłomieja nad słownikiem z 1532 roku, w którym wielokrotnie wracał do zapisanych kart, nie można wykluczyć, że taką samą metodę zastosował przy dziele z 1544 roku i każdy z dwóch zapisów hasła LUTER pojawił się w nim w różnym czasie, chociaż z pewnością w latach 40. XVI stulecia. Może wskazówką jest tu identyczna grafia zapisów, co sugerowałoby, że zapisy powstały w tym samym czasie.

2.3. Znaczenie

Jak już wspomniałam, hasło LUTER w dziełach Bartłomieja występuje nie jako nazwa osobowa, ale jako wyraz pospolity. Taką interpretację potwierdzają odpowiedniki łacińskie. W S wyraz polski LUTER jest obok łacińskiego *renegatus*. W R hasło to znalazło się raz obok łacińskiego *renegatus* (R T₁), raz obok *renegatus, hereticus* (R C_{6v}). Według SłacP *renegatus* to ‘odstępca, apostata’ (VIII/323), a *hereticus* to: I. adi ‘heretycki, sekciarski’, II. subst. ‘zwolennik herezji, heretyk’ (IV/707).

Użycie w słowniku z 1532 roku hasła LUTER jako wyrazu pospolitego potwierdza również pierwszy wydawca tego słownika Bolesław Erzepki⁷. W części polsko-łacińskiej swej edycji z początku XX wieku [Erzepki 1905: 5]

7 Bolesław Erzepki dwukrotnie opublikował rękopis z 1532 roku: a) w „Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu” 1898–1899, t. 24–27; b) w formie książkowej w roku 1900 (ze wstępem oraz wykazem błędów z pierwszego wydania).

wpisał znaczenie hasła LUTER: „(‘odszczepieniec, tak nazw. od M. Lutra, który się odszczepił od wiary katolickiej’)”. Taką interpretację przyjął również SPXVI (XII/408–409), korzystający z wydania Erzepekiego w 100%⁸.

Poświadczenie ze słownika Bartłomieja z 1532 roku autorzy SPXVI (XII/409) zaklasyfikowali do zn. 2. hasła LUTER ‘wyznawca doktryny luteranizmu’ i do podznaczenia „a. pogard. o heretykach; *renegatus BartBydg*”. Celowo podają znaczenie z SPXVI rozszerzone o odpowiednik łaciński wyrażnie wzięty ze słownika Bartłomieja. Lektura poświadczeń z innych autorów, a zwłaszcza krótki – jednowyrazowy – kontekst łaciński z dzieła Bartłomieja – podaje w wątpliwość zakwalifikowanie przez SPXVI użycia przez Bartłomieja leksemu *luter* jako pogardliwego, zwłaszcza że w łacinie wyraz *renegatus* takiego odcienia nie ma. Pozostałe użycia (oprócz *BartBydg*⁹ jest ich jeszcze pięć) w pojawiających się cytatach (nie są zacytowane wszystkie) już takich wątpliwości nie budzą, np.:

A v tych Lutrow Niewinem iáko będzie / Bo widzę że [i]ę nie kocha[ż] w ich będzie. *ProtStoj* E2

Gor[ża] wiárá v Lutrow niż v czártow. *SkarKaz* 160a *margin*.

Podsumowując kwestię zarejestrowania w słownikach Bartłomieja hasła LUTER, trzeba dodać, że jednocześnie zakonnik nie odnotował żadnych wyrazów pochodnych od niego.

3. Hasło LUTER z leksykonów Bartłomieja z Bydgoszczy na tle materiału SPXVI

Hasło LUTER w SPXVI odnotowano z frekwencją 572, w znaczeniu 1. jako nazwę osobową (f=525): ‘Marcin Luter, reformator religijny, twórca doktryny luteranizmu’ (524) i ‘Jan Luter, ojciec Marcina Lutra’ (1) oraz w cytowanym już znaczeniu 2. jako „wyraz pospolity” (f=47).

W żadnym z wymienionych wyżej użyć (tzn. jako nazwy osobowej i wyrazu pospolitego), poza słownikiem Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 roku, nie notuje hasła LUTER żaden inny leksykon XVI stulecia.

8 Kiedy rozpoczęto prace nad SPXVI, rękopis z 1532 roku był uważany za zaginiony, a słownik z 1544 roku nie został jeszcze odkryty. Na jego ślad trafiła prof. Irena Kwilecka na początku lat 70. XX wieku, już po odnalezieniu rękopisu z 1532 roku. Słownik z 1544 roku wszedł w różnym stopniu jako źródło dodatkowe dopiero do tomów SPXVI z lat 70. [szerzej zob. Jankowiak 2017a; 2017b].

9 Skróty podają za SPXVI.

Jeśli chodzi o hasło LUTER jako wyraz pospolity (zn. 2), chociaż jego frekwencja wynosi 47 (w tym sześć razy użycie *pogardl.*), to jest ono poświadczane w zaledwie 12 tekstach (wliczam tu użycie w słowniku Bartłomieja z 1532 roku): 41 razy: *KromRozm I* (1551), *KromRozm III* (1553), *BielKron* (1564), *OrzQuin* (1564), *CzechEp* (1583), *WujNT* (1593), *SkarKaz* (1595); 6 razy *pogardl.*: *BartBydż* (1532), *RejKup* (1549), *ProtStoj* (1564), *RejZwierc* (1568), *MWilkHist* (1580), *SkarKaz* (1595).

Analiza czasu powstania wymienionych tekstów (por. zestawienie wyżej) zwraca uwagę, że hasło to u Bartłomieja jest nie tylko jedynym poświadczaniem w leksykonach tego stulecia, ale i najwcześniejszym użyciem – jako wyrazu pospolitego – w tekstach uwzględnianych przez SPXVI. Kolejne odnotowanie tego hasła to rok 1549 i pojedyncze użycie *pogardl.* w tekście Mikołaja Reja (*RejKup*).

Jeśli do zarejestrowanego przez SPXVI poświadczenia z leksykonu z 1532 roku doda się dwa użycia ze słownika z 1544 roku, to okazuje się, że dzieła bydgoskiego zakonnika gromadzą nie tylko jedyne poświadczenia hasła LUTER ze słowników XVI wieku, lecz także jego trzy najwcześniejsze notowania na tle tekstów stanowiących podstawę opracowania tego hasła w SPXVI.

Prawdopodobieństwo, że hasło LUTER jako wyraz pospolity znalazło się w innych słownikach XVI wieku jest niewielkie. SPXVI w kanonie źródeł ma – oprócz S – najważniejsze leksykony, wyekscerpowane w 100%:

- Jan Murmelius, *Dictionarius...*, Kraków 1528,
- Franciszek Mymer, *Dictionarium...*, Kraków 1528,
- Franciszek Mymer, *Dictionarium...*, Kraków 1541,
- Jan Mączyński, *Lexicon*, Królewiec 1564,
- Andreas Calagius, *Synonima Latina*, Wrocław 1579,
- Ambrosius Calepinus, *Dictionarium decem linguarum*, Lugdunum 1588.

Jak wiadomo, SPXVI szybko zyskiwał dodatkowe źródła ekscerpowane w mniejszym stopniu (dziś tzw. dodatkowe źródła znacznie przekraczają kanon źródeł opisany w tomie pierwszym SPXVI). Do tomu 12, w którym zredagowano hasło LUTER, do wymienionych słowników doszły:

- *Cervus* – Słownik Jana Cervusa z Tucholi, oprac. M. Karplukówna, Wrocław 1973,
- *Dict 1566 – Dictionarius seu nomenklator quatuor linguarum...* Wokabularz nowy czterech języków, Kraków 1586,
- *ŁopacSł* – H. Łopaciński, *Najdawniejsze słowniki polskie drukowane*, PF V, 1899,
- *Reuchlin* – J. Reuchlin, *Vocabularius breviloquus*, Argentine 1488. (Głosy Bartłomieja z Bydgoszczy),

– *Volck* – M. Volckmar, *Dictionarium trilingue triparitum*, Gdańsk 1596,
– *Wokabul 1539* – *Wokabularz rozmaitych i potrzebnych sentencji polskim i niemieckim młodzieńcom na pożytek teraz zebrany*, Kraków 1539.

Jak widać, już w tym tomie uwzględniono (przynajmniej tak zakładano) materiał ze słownika Bartłomieja z 1544 roku (*Reuchlin*). Jednak mimo takiego założenia opuszczono w SPXVI dwa poświadczenia hasła LUTER jako wyrazu pospolitego.

Warto uzupełnić, że teksty z SPXVI, w których odnotowano hasło LUTER, poza *SkarKaz* (1595; 20%), są wyekscerpowane w 100%. Poza tym należą głównie do – posługując się podziałem rzeczowym z tomu 1 SPXVI – tekstów prozaicznych (7 na 12) i połowa z nich do tekstów o tematyce religijnej.

Można również dodać, że SPXVI (XII/409–412) odnotował dziewięć leksemów pochodnych od hasła LUTER: *luteran*, *luteranina*, *luteński*, *luterka*, *luterski*, *luterstwo*, *luteryja*, *luteryjan*, *luterysta*. Żadne z nich nie jest zarejestrowane nie tylko – jak wspomniałam – przez Bartłomieja, lecz także przez inne XVI-wieczne słowniki.

Analiza materiałów *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* (jego elektronicznej wersji oraz fiszek znajdujących się w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych) pokazuje, że w kolejnych – niemal dwóch – stuleciach hasło LUTER ma nadal liczne poświadczenia¹⁰ i notowane jest w trzech znaczeniach: 1. nazwa osobowa ‘niemiecki reformator’; 2. ‘wyznawca luteranizmu, luteranin’; 3. przen. ‘luteranizm’.

Ze źródeł zbliżonych do słowników należy odnotować pierwsze poświadczenia z tego okresu hasła LUTER w dziele Joachima Benedykta Chmielowskiego *Nowe Ateny* z XVIII wieku; pracy klasyfikowanej przez autorów SPXVII/XVIII do działu „Słowniki, encyklopedie”. Są to jednak poświadczenia znaczenia pierwszego, czyli hasła LUTER jako nazwy osobowej. Leksem ten nie jest zarejestrowany w słownikach tego okresu jako wyraz pospolity. A trzeba dodać, że SPXVII/XVIII ekscerpuje materiał z ważniejszych leksykonów tego okresu (np. Danet, Dasypodius, Kanpiusz, Troc).

Poza tym SPXVII/XVIII notuje 14 derywatów od wyrazu LUTER¹¹: *luteran*, *luterania*, *luteranin*, *luteranista*, *luteranizm*, *luteński*, *luterdrank*,

10 Hasło LUTER jest tylko częściowo opracowane w wersji elektronicznej SPXVII/XVIII (dostęp w listopadzie 2017 – hasło oprac. 13 lutego 2011), w dodatku bez frekwencji i z błędami np. dotyczącymi występowania w słownikach (informacja o nienotowaniu hasła przez SPXVI).

11 W elektronicznej wersji SPXVII/XVIII nie są uwzględnione wszystkie derywaty, trzeba więc sięgać do fiszek zeskanowanych w RCIN.

luterka, lutero-kalwiński, luterowy, luterski, luterstwo, luteryja, lutrowy, które (poza Chmielowskim) nie są również notowane w słownikach tego okresu.

4. Podsumowanie

A. Z przeprowadzonej analizy wynika, że pierwszy raz w historii języka polskiego hasło LUTER jako wyraz pospolity odnotował w pierwszej połowie XVI wieku Bartłomiej z Bydgoszczy. Pierwszy raz zrobił to w swoim pierwszym słowniku najwcześniej w latach 30., najpóźniej w latach 40. XVI stulecia. Zapis ten jest jednocześnie przykładem pierwszego zarejestrowania hasła LUTER w leksykonach tego okresu – i prawdopodobnie kolejnych dwóch stuleci. Podkreślić należy, że do najwcześniejszych poświadczeń hasła LUTER jako wyrazu pospolitego należą również dwa zapisy z drugiego leksykonu Bartłomieja, które pochodzą najpóźniej z roku śmierci zakonnika, czyli z roku 1548.

B. Wystąpienie Marcina Lutra w 1517 roku i notowanie hasła LUTER już jako wyrazu pospolitego (zapóżyczenia z niem.) prawdopodobnie na przełomie lat 30. i 40. XVI wieku świadczy o bardzo szybkiej reakcji Bartłomieja nie tylko na istotne dla rozłamu w Kościele katolickim wydarzenie, ale i na nowe zjawisko językowe. Jest to przykład bardzo szybkiej rejestracji nowego wyrazu w polszczyźnie.

C. Jednocześnie warto dodać, że Bartłomiej nie odnotował ani wyrazów pochodnych od hasła LUTER, ani innych nazw związanych z reformacją. Na przykład w jego zbiorach nie znalazło się hasło KALWIN, podobnie jak LUTER, notowane w XVI stuleciu jako nazwa osobowa i wyraz pospolity. Jak wynika z materiałów SPXVI (X/30–31), hasło to miało $f=177$ i znaczenia: 1. n-pers Jan Kalwin, francuski reformator religijny, twórca doktryny kalwinizmu (173); 2. ‘wyznawca doktryny kalwinizmu’ (4). W obu funkcjach (nazwa osobowa i wyraz pospolity) hasło KALWIN nie zostało zarejestrowane w żadnym z leksykonów uwzględnionych w SPXVI. Podobnie jak i jego cztery derywaty z tego stulecia (X/31–32): *kalwijanin, kalwinista, kalwinita, kalwiński*.

D. Omówione w artykule hasło LUTER jako wyraz pospolity należy do grupy polskiego słownictwa religijnego uwzględnionego w słownikach Bartłomieja z Bydgoszczy. Na jego tle warto podkreślić wyjątkowość odnotowania wyrazu LUTER przez zakonnika.

W pięciu dotychczas wydanych częściach nowej edycji słowników Bartłomieja z Bydgoszczy (*A–Stracenie*) [Kędelska, Kwilecka, Łuczak 1999–2012] znaleźć można ponad 200 polskich nazw związanych z szeroko rozumianą religią, tzn. głównie z religią chrześcijańską, zwłaszcza katolicką, np.: *altarysta* ‘duchowny lub sługa kościelny’, *apostolny, birznować, bogomowny* ‘teolog’, *bogomyślnie rzeczy* ‘teologia’, *cnoty wysokie, duchowny* ‘kapłan, ksiądz’,

dusza, kapłaństwo, kardynał, kazadlnica ‘kazalnica’, *kościół, krcenie* (lub *krczenie*) ‘chrzest’, *krzyżmo, krzyżowe dni* ‘o dniach procesji, poprzedzających święto Wniebowstąpienia’, *księstwo* ‘jeden z chórów anielskich’, *mięszpor* ‘nieszpory’, *modlenie, modlitwa, ołtarz, ornat, ostatek* ‘relikwia’, *pleban, plesz* ‘tonsura’, *poddyjak* ‘poddiakon, niższy duchowny’.

Poza tym słownictwo związane z odejściem od religii (np.: *odszcześcić* ‘oderwać się, wystąpić ze wspólnoty Kościoła’, *odszczępienie* ‘oderwanie się, odłączenie od wspólnoty Kościoła’, *odszczępieniec* ‘schizmatyk’), z innymi wyznacznymi chrześcijańskimi (prawosławiem, np. *popadycja* ‘żona kapłana’, *popowic* (|| *popowicz*) ‘syn kapłana’, *popowna* ‘córka kapłana’), z judaizmem (np. *kuczka* ‘żydowskie święto Namiotów’, *nowowiarek* ‘poganin nawrócony na judaizm’), z religiami pogańskimi (np.: *gadacz* ‘wróżbita, wieszczek’, *księdzowa pogańska* ‘żona pogańskiego kapłana’, *modła 2* ‘bóstwo pogańskie, posąg’, *ksiądz modłosłużny* ‘służący bożkom, pogański’, *poganin, pogański, pogaństwo*).

Bartłomiej oprócz podstawowych nazw religijnych, takich jak *Bog, nauka bogomowna* ‘teologia’, zapisał nazwy miejsc (np. *fara*) czy osób (np. *kardynał*). Wydaje się, że zgromadzona w jego słownikach polska terminologia religijna nie jest zbyt różnorodna, chociaż w wymienionej grupie ponad 200 przykładów pojawiły się 22 nazwy nieznanne innym tekstom XVI stulecia [Jankowiak 2016], np. *bogomowny* ‘teolog’, *godzinnik* ‘brewiarz’, *ksiądz modłosłużny, modlenica* ‘miejsce modlitw, kultu; pokrywa Arki Przymierza’, *przyrodzoność* ‘powinowactwo duchowe (powstałe np. w związku z chrztem)’, *przytyskowanie* ‘wyrzuty sumienia’. Trzeba jednak dodać, że w związku ze sposobem redagowania nowej edycji słowników Bartłomieja w liczbie ponad 200 przykładów są również – liczone oddzielnie – warianty fonetyczne typu: *kazadlnica* i *kazalnica*, czyli realnie haseł tych jest mniej. Więcej, co wymaga jeszcze dokładnego zbadania, słowniki Bartłomieja notują łacińskiej leksyki religijnej. Wydaje się, że takie proporcje między religijnym słownictwem polskim i łacińskim w słownikach przeznaczonych do wykorzystania w bydgoskim klasztorze oraz działającym przy klasztorze studium filozoficznym nie są dziwne.

Należy stwierdzić, że na tle niezbyt zróżnicowanego i niezbyt licznego polskiego słownictwa religijnego w leksykonach Bartłomieja z Bydgoszczy tym bardziej zwraca uwagę odnotowanie w obu (łącznie: trzykrotnie) nowego w języku polskim wyrazu LUTER jako wyrazu pospolitego, nawiązującego do nowego (sprzed kilkunastu lat) zjawiska w świecie i religii¹².

12 Takie uwzględnianie współczesnych Bartłomiejowi wydarzeń w świecie nie jest wyjątkowe. Zakonnik, korzystając ze starszych źródeł, w miarę możliwości do definicji haseł łacińskich

Niniejszy artykuł uzupełnia wiedzę o polskim słownictwie protestanckim w pierwszej połowie XVI wieku, o jego pierwszych notowaniach, zwłaszcza w leksykonach, ciągle bliżej nieznanym szerszemu odbiorcy, rękopiśmiennych słownikach łacińsko-polskich Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 i 1544 roku. Podkreśla też znaczenie tych dzieł w historii polskiej leksykografii, w ogóle leksykologii (chronologii wyrazów w polszczyźnie). Przy okazji artykuł pozwolił przypomnieć metodę leksykograficzną Bartłomieja, pokazać jego twórcze podejście do tworzenia słownika, szybką reakcję na nową rzeczywistość pozajęzykową (reformacja) i językową (nowe nazwy w języku).

Bibliografia

Teksty źródłowe

Mym28 – Franciszek Mymer, *Dictionarium...*, Kraków 1528.

Mym41 – Franciszek Mymer, *Dictionarium...*, Kraków 1541.

R – słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 roku.

S – słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 roku.

ŚlacP – *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. Marian Plezia t. 1–8, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Instytut Języka Polskiego PAN, Wrocław–Kraków 1953–2014.

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. Maria Renata Mayenowa, Franciszek Peplowski, Krzysztof Mrocewicz, t. 1–36, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Instytut Badań Literackich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa 1966–2012.

SPXVII/XVII – *Słownik języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku*, red. Krystyna Siekierska, t. 1, IJP PAN, Kraków 1999–2004 (oraz wydanie internetowe słownika + kartoteka – zob. RCIN).

Literatura

Erzepki Bolesław (1900), *Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy*, Drukarnia Dziennika Poznańskiego, Poznań.

Jankowiak Lucyna Agnieszka (2016), *Słowniki Bartłomieja z Bydgoszczy jako źródło rzadkiej terminologii XVI wieku*, w: *System – tekst – człowiek. Studia nad dawnymi i współczesnymi językami słowiańskimi*, red. Małgorzata Gębka-Wolak, Joanna

podawał przykłady – nie jak w źródle, ale – adekwatne – ze współczesności [zob. Kwilecka, Popowska-Taborska 1977].

- Kamper-Warejko, Iwona Kaproń-Charzyńska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 63–79.
- Jankowiak Lucyna Agnieszka (2017a), *Przypomnienie słowników Bartłomieja z Bydgoszczy z lat 1532 i 1544*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” t. 16, s. 107–133.
- Jankowiak Lucyna Agnieszka (2017b), *Słowniki Bartłomieja z Bydgoszczy (1532 i 1544). Stan badań i perspektywy badawcze*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” t. 24 (44), nr 1, s. 13–26.
- Kędełska Elżbieta (1989), *Pierwsze drukowane słowniki łacińsko-polskie jako źródło Bartłomieja z Bydgoszczy*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, s. 31–45.
- Kędełska Elżbieta, Kwilecka Irena, Łuczak Arleta (1999), *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*, cz. 1 (A–G), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Kędełska Elżbieta, Kwilecka Irena, Łuczak Arleta (2003), *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*, cz. 2 (H–M), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Kędełska Elżbieta, Kwilecka Irena, Łuczak Arleta, (2005), *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*, cz. 3 (N–Pleć), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Kędełska Elżbieta, Kwilecka Irena, Łuczak Arleta (2009), *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*, cz. 4 (Plemię–Pytlowany), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Kędełska Elżbieta, Kwilecka Irena, Łuczak Arleta (2012), *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*, cz. 5 (R–Stracenie), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Kwilecka Irena, Popowska-Taborska Hanna (1977), *Bartłomiej z Bydgoszczy leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Gdańsk.
- Szmańda Edward (1980), *Przyczynek do życiorysu i działalności pisarskiej Bartłomieja z Bydgoszczy*, „Język Polski”, z. 5, s. 331–338.

Lucyna Agnieszka Jankowiak

Entry LUTER in dictionaries by Bartłomiej of Bydgoszcz of 1532 and 1544

This paper discusses the first 3 mentions of the entry LUTER, as a common word, in the Polish language. They were recorded by Bartłomiej of Bydgoszcz in his dictionaries dated 1532 and 1544. According to the analysis made in the article, these are the examples of extremely quick registration of a new word in the Polish language, and most

probably the only confirmations of this lexeme in dictionaries in 16th century and two subsequent centuries. The detailed write-up of the location of the entry LUTER in both dictionaries by Bartłomiej allowed the recollection of the lexicographic method applied by the monk and – in comparison with other religious Polish vocabulary – emphasizing the uniqueness of recording the entry LUTER as a common word, only a dozen years after the Reformation.

KEYWORDS: 16th century Polish language; lexicography; Polish religious vocabulary (the Reformation).

dr hab. Lucyna Agnieszka Jankowiak, prof. nadzw. IS PAN – Instytut Sławi-
styki PAN Warszawa; zainteresowania naukowe: historia języka polskiego, zwłaszcza
słownictwo (geneza zasobu leksykalnego polszczyzny, słownictwo Stefana Falimirza,
Bartłomieja z Bydgoszczy, Stefana Żeromskiego; początki kształtowania się stylu
naukowego oraz terminologii naukowej, przede wszystkim medycznej).